

А. КАЛКИН

КАРА-КӨС

Ак тайганын колтугында,
Аржан суунын жаказында,
Алтан эки толукту,
Алтын сүрлү өргөөдө,
Кара-Көс деп кыс бала
Канча жылга журтады.
Агдап-куштап минип жүрөр
Кара жорго атту болды.
Өргөө эжигин сакып жадар
Азулу деп ийттү болды.
Сүдин саап ичип жадар
Жангыс көк уйлу болды.
Кара-Көс деп кыс бала
Ару кейлү Алтайда
Амыр-энчү журтап жатты.
Ада-энези кайда барганын
Кара-Көс билбес болды.
Кара тайганы адам деп,
Кожондоп, мактап жүрөр болды.
Кату жарды энем деп,
Көбөркий эрке айдар болды.
Амадап айдар адазы жок,
Арбанып үредер энези жок.
Алтын сүрлү өргөөдө
Кара жангыскан Кара-Көс
Канча жылга иштенди.
Тандакталып таң аткажын,
Көктөнүп отурап көбөркий болды.

Карагуй түн киргежин,
Алтын бичикти колго алып,
Ай жарыгына кычырып отурды.
Түште онын эткени
Алтын сүрлү кебис болды.
Атту-чуулу Кара-Көс
Алтай сыртын алты айланып,
Албаты жүрүмин шингеди.
Жердин үстин жети айланып,
Аң-куштарды билер болды.
Анайып жүргөн бажында
Тенгери түби күркүрей берди,
Телекей үсти шыгырай берди,
Жорго кара эржине ады
Чыгара тынып киштеди.
Азулу деп кара тайгылы
Ачу-корон акшый берди.
Арга таппай, Кара-Көс
Алтын өргөө эжигин ачты,
Кара көстөри суркуражып,
Кан-Алтайды шингдей берди.
Тенгери түбин күркүреткен,
Телекей үстин шыгыраткан,
Темир-боро атка минген
Солун баатыр келип жатты.
Жаан-жаан тайгаларды
Жарын бойго тееп ажат.
Кичү-кичү тайгаларды
Балбара тееп ажып жадат.
Алтын сүрлү өргөөдө келип,
Ат-эржине токтоды.
Темир-боро адынан
Баатыр кижин жерге түшти.
Кара-Көс деп кыс баланын
Өргөзине кире конды,
Өрө-төмөн шингеп көрди.
Кара-Көс көрүп турза,
Темир атту келген баатыр
Тегин кижин эмес болды.
Ай кеберлү ак чырайы
Алтын кептү жалтыраган,
Солонгый качары
Күн чогына кызарган.
Көрүп турган көстөри
Көк чолмондый суркураган.
Көб-куйак топчызына
Көргөн кижинин көзи кылбыгар.
Көбөркий баатырдын бүдүжин

Көргөн кижининг жүреги сүүнер.
Кайкамчылу кижил ол болтыр.
Оны көргөн Кара-Көс
Күлүмзиренип эрке көрди,
Күндүлү эрмек айдып турды.
«Эзен, эзен, баатыр!
Кажы жерден атандыгар,
Кандый жерге ууландыгар?» — деди.
Оны уккан баатыр кижил
Кыс балага айдып турды:
«Минген адым Темир-боро,
Бойымнын адым — Темир-Бөкө.
Көк талайдын жаказында,
Көбө тайганын колтугында,
Журтап жаткан баатыр эдим.
Каанга жалчы болбоско,
Кан-Алтайдын жерин өттим.
Темир-боро адымнын
Терин соодып аларга,
Акту бойым амыраарга
Слердин айылга кирген эдим» — деп,
Баатыр кижил айдып турды.
Баатыр кижил отурзын деп,
Мандык ширдек салып берди.
Айылчы кижини азыраар деп,
Аш жакшызын кайнатты.
Айылдап келген баатыр кижил
Ак ширдекке отура түшти,
Өргөбө ичин шиндей берди.
Өрбө-төмөн көрүп отурза,
Кара-Көстин бу өргөбө
Каан өргөбөзинен жараш болды.
Жайнап, иштенип өскөн бала
Албатыдан жараш көрүнди.
Күлүмзиренип каткырган чырайы
Күн кеберлү көрүнип турды.
Ай кеберлү мандайы
Алтын чылап жалтырап турды.
Солоңыдый мынын качары
Алтын кептү көрүнди.
Тогузон айры шангылары
Токус башка жайылат.
Кара-Көс деп жараш бала
Казанын капшай азып турат.
Баатыр кижини азыраарга
Бачымдап турганы билдирет.
Оны көргөн айылчы баатыр
Кара-Көстөн сурап турат:

«Айланайын, акыр, бала,
Ару кейлү Алтайга
Жаңгыскан эмди жадарында,
Адаң, энең сенин кайда?»
Оны уккан Кара-Көс
Баатыр кижиге куучындады:
«Азыраган менин адам жок,
Эркелеген менин энем жок.
Канча жылдын туркунына
Кара жаңыс бойым жаткам.
Кара тайганы адам деп,
Кату жарды энем деп,
Агдап-куштап мен жүргем.
Ак тайганын колтугына
Агдап кижил желбеген.
Алтын сүрлү өргөбө
Айылдап кижил кирбеген» — деди.
Кара-Көстин куучынын угуп,
Баатыр кижил бажын жайкады.
Сок жаңгыскан жатканын биллип,
Баатыр кижил кайкады.
Эрмек айдып, Кара-Көс
Аскан казанын оттон алды,
Айылчы баатырды күндүледи.
Тату ашты жигенде,
Табылу сөсти укканда,
Темир-Бөкө бир сүмө
Кара-Көскө куучындады:
«Калак-корон, Кара-Көс. — деди, —
Жер-тегери белтирине
Желип, чаап барып кел.
Караты-кааннын айылына
Калапту бойын кирип бар.
Каан өргөбөзинин ичинде
Кайкамчылу солун бар.
Төр бажына једип көрзөн,
Алтын стол көрүнер.
Тегин стол эмес ол,
Кижил чилеп эрмектенер,
Канча түмөн албатынын
Јийтен ажын белетеп турар.
Кааннан оны айрыырга
Сүмө-арга таппагам» — деп,
Темир-Бөкө кунугып айтты.
Калапту бүткен Кара-Көс
Темир-Бөкөгө јартын айтты:
«Калак, слер кунукпагар!
Алтын сүрлү столды

Алар күүнигер бар болзо,
Канча түмен албатыга
Аш жакшызы керек болзо,
Каан столын айрып алала,
Слерге оны экелерим.
Меге берген жакылтагарды
Ижем;илү бүдүрерим» — деп,
Кара-Көс баатырга айтты.
Кара жорго адына
Кайыш үйген үйгендеди.
Ак жийис токум салды,
Алтын чүмдү ээр салды.
Тогузон колонун тоолоп тартты,
Катамалду кат куйушканды
Катай тудуп жылдырды.
Кара-жоргоны ээртеп алып,
Кара-Көс эмди атанды.
Эржинелү кара жорго
Эзин кептү учуп ийди.
Караты-кааннын жерин көстөп,
Канатту куштый уча берди.
Бийик кырларды ажып,
Эне-алтайды өдө берди.
Караты-кааннын жерине
Кара-Көс једип барды.
Ай жаркынду тайгага
Кара жорго јелип чыкты,
Ары јанын ајыктап,
Кара-Көс эмди шингдеди.
Толоно агашка бүр өспөс,
Соок бүткен алтай эмитир.
Тогузон курлу чой өргөдө
Јуртап јаткан каан эмитир.
Караты-кааннын жоргозы
Чой чакынын төзинде турды.
Кааныркак бүткен каан бойы
Аракыдаган, уйуктап јатты.
Оны көргөн Кара жорго
Кара-Көскө айдып турды:
«Караты-кааннын айылына
Бис экүге барарга јарабас.
Алтын столды алатан болзон,
Јаңыскан барып алып кел.
Тайга бажында кеен јаланга
Сенин келеринди сакыйын» — деди.
Оны угуп, Кара-Көс
Кара жорго адынан
Көк өлөңгө секирип түшти.

Темир теректин төзине келип,
Алтын ээрин алып салды.
Јорго адын агыдала,
Чой өргөбни көстөп басты.
Каан кижинин өргөозине
Јалтанбай кийдире базып келди.
Караты-каан јес ширеде
Көзин јумган уйуктап јатты.
Каан кижинин турарын сакый,
Тогузон јайзан каруулдап турды.
Төр бажында алтын стол
Күн кеберлү мызылдап турды.
Кара-Көсти көргөн бойынча
Кааннын абакайы колынан гудуп,
Ады-јолын сурабай да:
«Айыл сакыйр кул болорын!» — деди.
Оны уккан Кара-Көс
Каан абакайыла јөпсинди.
Караты-кааннын абакайы
Кара-Көскө аракы астырып,
Јайзандарла кожо аракыдай берди.
Кара-Көс аракы ачузын
Кааннын абакайына ичирди,
Јайзандарды күндүледи.
Кааннын өргөозинде отурган
Јалчы болгон јаш келиндерге
Ачу-корон аракы урды.
Кааннын абакайы јыгыларда,
Каруулчык јайзандар кожо эзирди.
Кара-Көс алтын столды
Төр бажынан кодоро тартты,
Чой өргөдөн чыгарып,
Ак тайгага јүктенип чыкты.
Темир теректин төзине келди,
Кара жорго адын ээртеп,
Кааннын столын арта салды,
Адына минип јүрүп ийди.
Онын ойто келерин сакыйп,
Алтын сүрлү өргөдө
Темир-Бөкө амырап отурды.
Кара-Көс једип келерде,
Темир-Бөкө столды алып,
Айдары јок сүүнди.
Алтын столдын күчин ченеп,
Темир-Бөкө кыйгырды:
«Ийде-күчтү алтын столым,
Беш кижі јигедий болзын,
Беш кижі тойгодый болзын,

Аш-курсакты белете!»—деди.
 Алтын стол каткырып ийди.
 «Беш кижиге, кемге?» — деп,
 Баатырдаң кайра сурады.
 Темир-Бөкө айдып турды:
 «Экүзин бистин аттар јизин,
 Экүзин бойыбыс јиирис,
 Бирүзин сен бойың ји!» — деди.
 Баатырдың айтканын уккан бойынча
 Амтанду курсактарды белетеп,
 Алтын стол куучындады:
 «Каан өргөбзінде турарымда,
 Качан да курсак јибейтем.
 Тату ашты белетеп те турзам,
 Бойың ји деп айтпайтан».
 Андый куучынды куучындап,
 Алтын стол курсак белетеди.
 Темир-Бөкө ажанып алала,
 Темир-боро адына минди.
 Алтын столды артып алып,
 Кара-Көскө каруузуп айтты:
 «Айланайын Кара-Көс,
 Алкышту сөзим сеге јетсин!
 Каан журтын јуулап алзам,
 Бистин јүрүм ырысту болор.
 Јеек-кааннын журтын јуулап,
 Јенгерге мен барып јадым.
 Јети јылдың бажында
 Бис экү јолугарыс!» — деди.
 Оны уккан Кара-Көс
 Темир-Бөкөгө айдып турды:
 «Јолыгар слердин ырысту болзын,
 Коногоор слердин амыр болзын!
 Јаактуга айттырбагар,
 Јарындуга соктырбагар!
 Оштүлерге өлтүртпей,
 Јеектерге јендиртпей,
 Эзен-амыр ойто келигер!» — деди.
 Кара-Көсти колынаң тудуп,
 Темир-Бөкө эзендешти,
 Јууга барар јолын көстөп,
 Ары болуп желе берди.
 Тепкен јери артып калды.
 Барган јолы јоголо берди.
 Ол барган сонғында
 Алтын сүрлү өргөдө
 Кара-Көс деп кыс бала
 Ойто јангысқан јуртай берди.

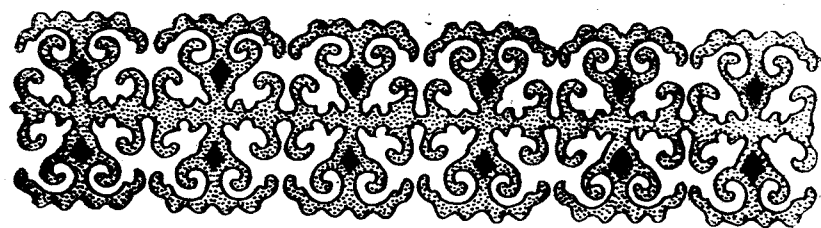

Таг атканда, көктөнүп отурат,
Жалаң кептү кебиcтер эдет.
Бир катап иштенип отурза,
Кыйгы-кышкы угулды.
«Бу не атазы табыш?» — деп,
Кара-Көс чочый берди.
Отурган жеринен тура жүгүрүп,
Алтын эжикти ачып чыкты.
Алтын эжикти ачып чыкса,
Эки түңгей карган кижн
Ээчижип алган мында келди.
Алтын өргөөнүн эжигинен
Тентирилип киргилеп келди.
Ак ширдекке отура түжүп,
Эзен-амыр сурашты.
Койон чылап баш кажайган,
Самтар-салбар кийим кийген
Карган өбөгөн Кара-Көскө
Адаг мен деп айдып отурды.
Эчки чилеп баш буурайган,
Эски жаргак тон кийген
Карый берген үй кижн
Энег мен деп куучындап турды.
«Кайран мениг ада-энем,
Эмди кайдан келдигер?» — деп,
Кара-Көс олордон сурады.
Бажы кажайган карган адазы
Эрке кызына айдып отурды:
«Канча жылдар мынан озо
Энегле экү бис
Экилебис јаш болгоныс.
Каанга калан төлөп болбой,
Камыш айылда јуртаганис.
Ару кейлү Алтайда
Амыр јадын көрбөгөнис.
Калан төлөбөгөн кижн деп,
Јеек-каан бисти апарган.
Күүнис јокко албанга кирдис.
Кара көстү кайран сени
Кабайыла чачып ийгенис.
Алтын судур бичикти
Мен сеге артыргыскан эдим.
Эки алтын ийнени
Энег сеге артыргыскан эди.
Олбөй жүрзе, ус болзын деп,
Бис энегле алкап барганис.
Амыр жүрзе, јолугарыс деп,
Албанда да жүрерде, иженгенис.

Каанның журтына олјого барала,
Қанча жылдарга кыйында жүргенис.
Ырыс јокко ырыс болды:
Темир-Бөкө деп баатыр келип,
Јеек-каанның журтын чачкан.
Кыйналып жүрген улусты јайымдап,
Бис экүни база јандырған.
Јокту-јойу албатыны
Олјо-кыйыннаң айрыған.
Қара-Көс деп кызыгарга
Қарған улус јаныгар деп,
Баатыр биске јакыған.
Тынду алтын столы бар,
Қанча албатыны азырап јадат.
Қаан черүзи аштаза,
Баатырдың черүзи аштабайт.
Алтын столдың болужыла
Камык албатыны јайымдадым,
Кеен Алтайга јандырдым деп,
Темир-Бөкө баатыр айтқан.
Сеге эзен айтсын деп,
Ол биске база јакыған» — деди.
Сүүнбес бойы Қара-Көс
Айдарга болбос сүүнип отурды.
Амтанду курсактан азып,
Ада-энезин күндүледі.
Ажанып алып, ада-энези
Амырап јадып уйуктады.
Таңдакталып таң атты,
Сары алтын күн чалыды.
Кожон-комус угулып келди.
Алтын өргөонинг эжигин ачып,
Қара-Көс кайкап карады.
Ат јакшызы жарышқан,
Алып-бөкөлөри ойногон,
Каанның журтын үзе чачқан
Қалапту бөткен Темир-Бөкө
Темир-боро адына минген
Келип јатқан турбай кайтты.
Алтын сүрлү өргөөгө
Албаты-јон жуулыжып келди.
Ак јаланга алтын столды
Темир-Бөкө тургузып ийди.
Алтан жүзүн тамзыкту ажын
Алтын стол белетеп берди.
Алтайда журтаған албатыны
Бастыразын күндүлей берди.
Қара-Көс ле Темир-Бөкө

Айылду эмди болдылар.
Јети күнге јыргал болды,
Тогус күнге той болды.
Јоктуга өскөн албаты
Торко јакшы кийим кийди.
Јойу жүрген улустар
Јорго аттарга эмди минди.
Каанның канча јөбжөзин
Темир-Бөкө албатыга үледі.
Јаланга батпас ак малды
Баатыр улуска табыштырып берди.
Јайым-ырыска јединген албаты
Алтайына амыр журтай берди.
Алтын стол ончозын
Тату ашла азырап турды.
Тебеде турған ак мал
Јаланга толо јайылды.
Темир-Бөкөнинг јеринде
Албаты ырысту журтай берди.

А. КАЛКИН

АЙ-МЕРГЕЧИ

Озогыда Алтайда,
Отурган бистер жок тушта,
Жетен тайга колтугында,
Көк талайдын жаказында
Ак-боро атка минген
Ай-Мергечи баатыр уул
Эки жакшы карындашту
Амыр-энчү журтап жатты.
Күлөрдөң эткен өргөөлү,
Жестенг эткен чакылу.
Азыраган ада-энезин
Ачап Желбеген жип салган.
Ай-Мергечи карындаштарыла
Жажына өскүс арткан эмтир.
Онын жаан карындажы
Табы-Көдүрер деп атту болды,
Кичү карындажынын ады
Табыланг деп баатыр болды.
Арчын жытту Алтайына
Агдап-куштап олоп жүрди.
Бир күнде Ай-Мергечи
Тагдакталып таң адарда,
Эки карындажын ойгозып,
Эмди айтканы мындый болды:
«Табыланг деп карындажым,
Тату курсакты кайнаткын.
Ак малыңды одорго айда,
Өргөө журтыңды жазап сакы».

Анайда карындажына жакыйла,
Күлөр өргөөдөң чыгып барды.
Ак-боро эки атты
Ай-Мергечи ээртеди.
Табы-Көдүрер, Ай-Мергечи —
Эки карындаш атанды.
Арчын жытту Алтайына
Агдап-куштап жүрө бергиледи.
Анайтканын соңында
Айылда арткан Табыланг
Ак малын одорго айдап,
Агаларына казан асты.
Амтанду курсакты белетеп,
Бачымдап, мендеп иштенди.
Бир буканы өлтүреле,
Тузап-туурап, кайнатты.
Бир ирикти өлтүреле,
Агашка тилип быжырды.
Жүс тажуурлу аракыны
Жаңгыс чөйгөңгө урды.
Оноң ары амтанду курсакты
Тамзыктап, кожуп белетеди,
Тату болзын деп кайнатты.
Анча-мынча болбоды,
Қаалгалу кара эжик
Қалырт эдип ачылды.
Жети башту Желбеген
Күлөр өргөөгө кирип келди.
Оны көргөн Табыланг,
От түшкендий, чочыды.
Тату курсакты көрөлө,
Күлүмзиренип Желбеген каткырды.
Жети башту өрөкөн
Айылдың ичин шиндеди.
Қуу тулупты қурынан чечти
Төр бажына салып қойды.
Табылангды кезе көрүп,
Табыланг айтканы мындый болды:
«Ай-Мергечи аған қайда?
Барған жерин билеринг бе?
Баатыр болгон уулдардың
Қачан келерин айдарың ба?»
Оны укқан Табыланг
Ого айтканы мындый болды:
«Алмыс-шулмус агаларым
Агдап-куштап барғандар,
Келер күни бүгүн болор,
Керектү болзо, сақығар».

Оны уккан Желбеген
Отурып болбой, баскындады.
Табыланнын жанына келип:
«Ойнойлык» — деп айбылады.
Куу тулуптан алтындар алып,
Ак ширдекке төгүп, салды.
Табылан оны көрүп отуларда,
Темир киженле кижендеди,
Темир кынжыла кынжылады.
Оттогы аскан казанды
Ончозын Желбеген божотты.
Канча жүзүн тату ашты
Көдүрезин јудуп ийди.
Буканын јаан сөөктөрүн
Оозынан быркыратты,
Кичинек, оогош сөөктөрдү
Тумчугынан чүчкүрдү.
Тату јакшы курсакла
Желбеген тойып алала,
Табыланды кынжыдан чечти,
Ширдекке урган алтынды
Куу тулупка ойто урды.
Қаалгалу кара эжикти
Қапшай ачып, чыга берди.
Қынжыдан чечилген Табылан
Мылтыгын алып, өргөдөн чыкты.
Желбегенди истешти,
Алтай үстүнен таппады.
Келген изи бар болды,
Барган изи јок болды.
Күлер өргөбзине киреле,
Амтанду курсакты белетеди.
Аскан казаны кайнагалакта,
Салган оды көнжигелекте,
Эки агазы кирип келди,
Не болгонун ондобой турды.
«Ак мал канайып үркүген,
Айылдың ичи не чачылган?
Оштү келип табарды ба,
Улус келип ойноды ба?» — деп,
Ай-Мергечи сурады.
Табылан деп карындажы
Јартын агазына айтпады.
Желбеген келгенин айтқажын:
«Согушпадың» — дегедий.
Амтанду курсакты јиген дезе:
«Азырадың» — деп айтқадый.
Каруузын айтпай, Табылан

Казанды бачымдап кайнатты.
Андап жүрген агалары
Амтанду курсакты јигиледи.
Аткан алуларын кургадып,
Тоолу күндер өткөнчө,
Уч карындаш кожо жүрди.
Бир күнде Ай-Мергечи
Бийик ширедеген ойгонды.
Тамырланып күн чалыырда,
Табы-Көдүрерди јакыды:
«Ак малды одорго айда,
Айыл-јуртты кичееп сакы.
Амтанду курсакты белете».
Андый сөсти айдала,
Табыланга кожо өргөдөн чыкты,
Андап-куштап жүргүлей берди.
Ак мөңкүлик тайганы көстөп,
Эки баатыр јоруктады.
Одорлу јерге малын салып,
Табы-Көдүрер иштенди.
Қарындажы ла агазына
Қазан азып белетеди.
Төөнүн јааны — буураларды,
Уйдың жааны — букаларды
Өлтүрүп эмди кайнатты.
Тату курсакты тепшиге салып,
Амтанду ашты агаларына белетеп,
Табы-Көдүрер иштенип турды.
Кенейте эжиги ачылып,
Јети башту Желбеген
Күлер өргөбгө кире конды,
Күлүмзиренип катқырды.
Қайнаган казанның үзин көрүп,
Јети бажын јайкап турды.
Табы-Көдүрердин жанына
«Ага-карындажын кайда?» — деп сурады.
Јүктенип келген тулубын
Чечеле, төргө таштады.
Табы-Көдүрер јартын айтты:
«Агам-карындажым андап барган,
Келетен күни бүгүн болгон.
Көректү болзо, сакыгар.
Келгенче бого отурыгар».
Оны уккан Желбегеннин
Ородый оосторы ачылды,
Табы-Көдүрердин жанына келип:
«Ойнойлык» — деп сүмеленди.
Куу тулуптын талортозын

Бөлө тудуп, силкиди.
 Алтын, мөңгүн тоолонды,
 Ак ширдекке төгүлди.
 Табы-Көдүрер оны жөрүп,
 Көзүн албай отурды.
 Жети башту өркөн
 Тым отурган уулды кижендеди,
 Темир кыңыла кыңылады.
 Кайнаткан курсакты үзе жиди,
 Канча алуны тулупка салды.
 Амтанду курсакты жудала,
 Айылдын ичин тонойло,
 Темир кыңыны чечип ийди,
 Темир киженди айрып алды.
 Каалгалу кара эжиктен
 Капшай ойто чыга берди.
 Оны көргөн Табы-Көдүрер
 Болот жаазын ала койды,
 Желбегеннин изин истеп,
 Өргөозинен чыгып барды.
 Ачап-жугпа Желбеген
 Алтай жеринде жок эмтир.
 Келген изи бар эмтир,
 Барган изи жок эмтир.
 Айылга кирип, Табы-Көдүрер
 Аргазын таппай, манзаарды.
 Алаң кайқап турала,
 Амтанду курсак белетеди.
 Салган оды күйгелекте,
 Тилген эди бышкалакта,
 Ага-карындажы једип келди.
 Ай-Мергечи сурады:
 «Ак мал не үркүди,
 Айыл ичи не чачылган?
 Тонокчы келип тоноды ба?
 Шокчыл келип жуулады ба?»
 Табы-Көдүрер унчукпады.
 Желбеген келди дегежин:
 «Өлтүрбедин» — дегедий,
 Тоноп барган дегежин:
 «Согушпадын» — дегедий.
 Аскан казаны кайнаарда,
 Ага-карындажы ажанды.
 Аткан алуларын кургадып,
 Тоолу ойгө кожо болдылар.
 Бир күнде Ай-Мергечи
 Эки карындажын јакыды:
 «Алмыс-шулмус карындаштарым,

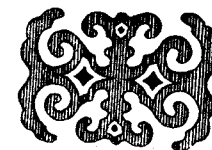
Агдап-куштап барыгар,
Айыл ичин мен билейин,
Азыраган малды корыйын».
Эки карындажы јѳсинип,
Орѳ туруп, ѳргѳѳдѳн чыкты.
Ак-боро аттарына минип,
Агдап-куштап атана берди.
Аба-јышту алтай јерин
Амадап кѳстѳп бардылар.
Ай-Мергечи айылында иштенип,
Азыраган малын кабырды,
Амтанду курсак белетеди.
Мал јакшызын талдайла,
Олтѳрип, сойып, кайнатты.
Анайканнын согында
Кожон-комус угулды,
Оргѳѳ эжиги ачылды,
Јети башту јаан байбак
Калырап, кѳлѳреп кире конды.
Тату ашты кѳрѳлѳ,
Јаш баладый кѳкѳди.
Ай-Мергечиге јууктайла,
Айткан сѳзи мындый болды:
«Эки јакшы карындажыг кайда?
Барган јерин билерин бе?»
Андый сѳсти Јелбеген айдып,
Јѳктенип келген тулубын чечти,
Калырада јерге салды.
Оны уккан Ай-Мергечи
Ого айтканы мындый болды:
«Адаг јибеген этти
Јударым деп сананба.
Адаг баспаган алтайга
Агдаарым деп иженбе».
Оны уккан Јелбеген
Ай-Мергечини айбылады:
«Алтын, мѳнгѳн менде кѳп,
Ойнайлык па, уул?» — деди.
Ай-Мергечи каруузын айтты:
«Ойнаорго келген эр болзон,
Одынды экелип, отко сал.
Аскан казан кайназын,
Амтанду курсак быжып калзын».
Оны угуп, Јелбеген
Сѳмени сеспей, чыга берди.
Оны кѳрѳп, Ай-Мергечи
Кѳуу тулупты ала койды,
Оозын чечип, кѳнг-кѳрди.

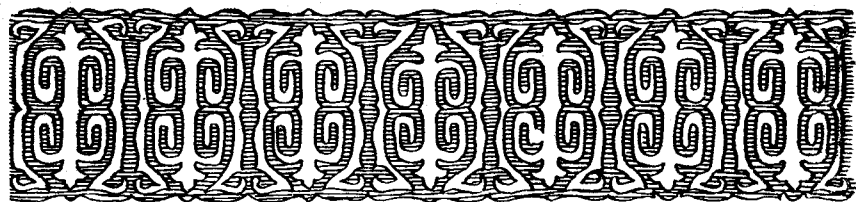
Алтын, мөнгүн төгүлди,
Жуу-жепсели мынан чыкты.
Темир кижен мынан түшти,
Күлөр кынжы көрүнди.
Жети башту Желбеген
Уч өзөктин агажын
Кучактанып экелди.
Атту-чуулу Ай-Мергечи
Ачап-сыйап Желбегенди
Темир киженле кижендеди,
Күлөр кынжыла кынжылады,
Темир ээриле ээртеди,
Темир токтокло токтоктоды.
Ачап-жутпа Желбеген
Айу чылап огурат,
Жети бажынын кыйгызына
Күлөр өргөө селендейт.
Андап барган карындаштар
Айылга келип кирдилер.
Агазы өштүни тутканын көрүп,
Эки карындаш каткырыжат.
Жети башту Желбеген
Жерди ойо тееп ийди.
Жер алдынын талайына
Огурып, онтоп түже берди.
Желбегеннин эки уулы
Билбес жердег билип ийдилер,
Ай-Мергечинин айылында
Адазынын сыгыдын уктылар.
Баатыр уулдардын жерине
Бачымдап-капшай барар дешти,
Өлүп жаткан адазын
Өлүмгө бербей, айрыыр дешти.
Жети башту көк буканы
Темир чанажка жектилер,
Жеек-жимекей кезерлерин
Бойыла кожо апарды.
Ай-Мергечи журтын көстөп,
Атанып ийбей канайтты.
Желбегеннин уулдары
Жер алтайды өдө берди,
Жети башту көк буказы
Түнге-түшке желе берди.
Жердин үстин айланып,
Ак тайганын бажына чыкты.
Ай-Мергечинин алтай жерин
Ажыктап, шиндеп көргиледи:
Одорлу жерге мал өскөн,

Одынду жерде жон жаткан,
Ай-Мергечинин алтай жери
Айдары жок жараш эмтир.
Атту-чуулу Ай-Мергечи
Желбегеннин уулдарын
Билбес жанынан билиптир,
Сеспес жердег сезиптир.
Орын-ширедег түргөн түшти.
Эки карындажы бачымдап
Эржине аттарын ээртеди.
Желбегеннин жаан уулы
Чыгырып ачу кыйгырды.
Ол айткан сөстөринде
Мындай сөстөр угулды:
«Кыйгылу эмди жуу келди,
Кылыш тудунган чак келди.
Жеек Желбегеннин уулы мен,
Женижетен күчин бар ба?
Ачап Желбеген балазы эдим,
Биске айдар сөзүң бар ба?
Азыраган малың азык болор,
Айылыма апарып азыранарым».
Оны уккан Ай-Мергечи
Ого каруузун кыйгырды:
«Жеек Желбегеннин уулы болзон,
Женижерге бис белең!
Ачап Желбеген уулы болзон,
Адыжарга бис белең!»
Ай-Мергечинин сөстөрүн угуп,
Желбегеннин уулдары
Темир чанакта черүлерин
Жергелей эмди тургусты,
Темир мылтыгын уулай тудуп,
Ак тайгадаң аткылады,
Алтай түби күркүреди.
Аткан окко жер силкинди,
Жанмыр чылап октор жаады,
Ай-Мергечинин карындаштары
Желбеген уулдарынын черүзиле
Тура жүгүрүп жуулашты.
Кол жедердег кезишти,
Ок жедердег адышты.
Түн киргенин билбедилер,
Түш болгонын таныбадылар.
Ай-Мергечи баатыр уул
Ак-боро адына минди,
Алтан кулаш үлдүзүн алды,
Желбегеннин черүлерине

Ак-борозы јелип јетти,
Јеек-јимекей кезерлерин
Ай-Мергечи кезип турды.
Кезип турала, көрүп турза,
Јелбегеннин эки уулы
Алтай јеринде јок болтыр.
Кааны јок черүле
Калас јуулажып артыптыр.
Оны көргөн Ай-Мергечи
Јелбегеннин изин истеп,
Келген јерин бедреп барды.
Кеен чагкыр алтай өдүп,
Торко чөлгө чыкпай кайтты.
Чөл кырынан көрүп турза,
Јелбегеннин уулдары
Чөл ортодо келип јадат.
Јети башту јеек јыланды
Темир чанакка тартып алтыр.
Јер ортозын өткүрбей,
Ай-Мергечи једишти,
Јети јолдын белтирине
Јутпаларла јуулашты.
Јети башту јеек јылан
Бир бажыла кышкырарда,
Қара кусқундар учуп чыгат.
Бир бажыла огуарда,
Қара буландар түжет.
Бир бажыла чыгырарда,
Қара бөрүлер мынаг түжет.
Бир бажыла кыйгырарда,
Қара черү мынаг түшти.
Барбак бажыла кожондоордо,
Қара тары төгүлип күйди,
Бир бажыла кышкырарда,
Қара болот јыдалар түшти.
Бир бажыла сыгырарда,
Қара курттар төгүлди.
Јеек јыланнын јеткерлери
Ай-Мергечини келип јуулай бердилер.
Оны көргөн Ай-Мергечи
Алтан кулаш ак үлдүле
Јети башту јеек јыланнын
Баштарын томура чапты,
Јети башту көк буказын
Окпө-јүрегинен өткүре кести.
Јелбегеннин уулдарын
Тирүге тудуп, олјолоды.
Эки түнгей карындажы

Өскө өштүни јоголтты.
Јелбегеннин уулдарын
Темир киженле кижендейле,
Күлер кыңыла кыңылап,
Алтын казыкка буулап койды.
Ай-Мергечи баатыр бойы
Ак мал башкарып,
Алтай јерине јуртады.
Јелбеген јуртын чачкан учун
Јетен јылга јыргал салды,
Јайым өйгө јеткен улус
Чактыг чакка јуртай берди.
Ай-Мергечи керегинде
Ужканым түгенди.

САЛАМ

Озогыда Алтайда
Кара-көлдин жарадында,
Кара жыштын жанында
Карган өбөгөн журтаган.
Жангыс буурыл беелү болгон,
Буудайак деп атту болгон.
Эр жажына Буудайак
Элден-жонноң суранып жүрди,
Анайып курсагын азыранды.
Бир күнде өбөгөн
Буурыл беезин ээртеп алды,
Жоруктаарга сананып,
Ары болуп жортып ийди.
Албатылу жерге једип барды.
Једип келген јерде
Уренчи деп эмеген журтаган,
База јокту кижі болгон.
Буудайакты көрлө,
Уренчи эмеген мынайда айтты:
«Бис экилебис јокту улус,
Эп-арганы кожо бедрейлик,
Элден-жонноң суранып,
Эмди кожо јоруктайлык.
Менде абра бар, сенде бее бар,
Беенди абралап алалык».
Мыны уккан Буудайак
Јобин эмди берип ийди.
Буурыл беени абралап алар,
Буудайак өбөгөн боожо тудар,

А. КАЛЖИН

Эки јокту тенип јоруктаар,
Элден-жонноң кожо суранар —
Анайда јобин јөптөштилер.
Буурыл беени абрага јектилер,
Боожоны өбөгөн тудуп алды,
Элдин-жоннын аразыла
Эки карган суранып атанды.
Агып јаткан суулар кечти,
Ак чаңкыр кырлар ашты.
Алтын-каанның јерине
Араайынаң јеткилеп келди.
Анда јаткан албаты-жон
Каргандарды улуска бодоп,
Аш-курсактарыла азырады.
Аштаган каргандар тойоло,
Амырап јадып уйуктагылады.
Түн киреле, таң адарда,
Уренчи эмеген эжикке чыкты.
Чыгып барып, көргөжин,
Буурыл бее төрөп койтыр,
Көк-боро кулун болтыр,
Абраның жанында туру.
Мыны көргөн карган эмеген
Аайы-бажы јок сүүнди:
«Ат јок жүрген бойыма
Кудай меге кулун бертир,
Абрам түнде төрөп койтыр,
Атка карын јединдим» — деди.
Буудайак өбөгөн мыны угала,
Бут бажына тура жүгүрди,
Тышкары чыгып, арбанды:
«Абра кулун төрөгөнниң
Албатыда кем көргөн?
Акту жерге буурыл беемниң
Балазын аларга турганын!
Аамай кижининг сөзин угуп,
Отко түшкендий болдым» — деп,
Эмегенге јууктап келип,
Ийде салып ийбей кайтты,
Устүне барып тепкиледі.
Уренчи эмеген алгырды:
«Кулунды абрам төрөгөн,
Аларым деп иженбе,
Кулун мениң» — деп сьжтады.
Бу кериштин ортозынла
Алтын-каанның абакайы
Таш өргөбэин ачып чыкты.
Керектинг аайын угуп, кайкады.

(Каан айылында жок эмтир,
Оскө жер дөөн жоруктай бертир).
Жаргыны абакай бойы этти,
Тепкиштен мынайда кыйгырды:
«Эй, шилемирлер, согушагар!
Аамайаар бого көргүсүгөр!
Абра да беени эки башка
  апарыгар,
Кулун качан да энезине барар.
Абра дөөн барза, абранын болор,
Бее дөөн барза, беенин болор».
Буудайак ла Уренчи жүгүрдилер.
Обөгөн беени јединди.
Эмеген абраны тартты
Кулун энезин ээчибеди:
Абрада төгүлген кулурды јалап,
Устүнде өлбөгнүн жалбырагын чайнап,
Абрадан айрылбай барды.
Каан абакайы тепкиштен кыйгырды:
«Абра төрөгөн чын эмтир,
Кулунды Уренчи алзын» — деди.
Кулунды эмеген тудала,
Абразына буулап ийди.
Буудайак обөгөн ыйлады:
«Мындый тенектер көрбөдим» — деди.
Буурыл беезин ээртеп алып,
Бу јердег качып јортты.
Көк-боро кулун киштеп,
Агаш абра јанында артты.
Анайтканнын кийининде
Каан абакайы барлу болтыр,
Ичинде балазы эрмектенди:
«Тенек те тенек!
Қанайып јаргы эдер бу?
Агаштан кулун чыгар ба?
Оны билбес кайткан бу?
Керсү кижі болгон болзо,
Андый јаргы этпес эди,
Көк-боро кулун көзи
  мөлтүреп,
Абраны айланып артпас эди».
Оны уккан каан абакайы
Айдары јок ачынды,
Ичи-буурын согунды.
«Айлу-күндү Алтайга
Јагыс эткен јаргымды
Јаргы эмес деп айткан болзон,
Сенин жүрүминди мен көрбөйин,

Чыксан ла, өлтүрөрим» — деди.
Узак ой өтпөди,
Каан абакайы уул бала тапты.
Каан жоруктан јангалакта,
Улус баланы көргөлөктө,
Абакай оны алып чыгып,
Бир карган обөгөннин
Јуртына келип,
Обоолу саламына тирүүге көмди,
Қайа көрбөй, басып ийди.
Карган обөгөн адын саламдаарга
Айруушты алып, саламга желерде,
Саламнын ичинег үн угулды:
«Обөгөн, обөгөн, меге тийбегер,
Қардым јара кадабагар,
Бала јок бойоорго бала болойын» — деди.
Карган обөгөн коркыйла,
Түрген айылына жүгүрди,
Эмегенине айдып турды:
«Ой, эмеген, кинчек болды,
Салам тынду, эрмектенип јады.
«Обөгөн, меге тийбегер — дийт,
Қардым јара кадабагар — дийт,
Бала јок бойоорго бала болойын» — дийт.
Айруушла аларынан коркыдым.
Эмди мыны канайдар?» — деди.
Обөгөн үшкүрүп, баскындады.
Эмегени угала, чыга жүгүрди,
Айруушты тудунып, саламга барды.
Саламды аларга јадарда,
Саламнын ичинег үн угулды:
«Эмеген, эмеген, меге тийбегер,
Ичимди јара кадабагар,
Бала јок слерге бала болойын,
Тынымды менин кыйбагар».
Эмеген саламды кодорып ийди,
Уул баланы мынан тапты,
Айылына апарып, сүүнип айтты:
«Қарган бойыска ырыс болды,
Қудай биске бала берди,
Оны кичееп азыраар» — деди.
Эмеген-обөгөн элиш-селижип,
Түнге-түшке баланы кичеегилейт,
Бойларынын балазына бодоп
  азырагылайт.
Бу өйдө Алтын-каан
  јоруктан јанды.
Ол јогына айылында

Не болгонын билбеди.
Je жүрүминде жаантайын
Комудалду жүрер болды.
«Сөзим угар, сөөгим тудар
Бала менде бар болзо» — деп,
Эмегенине айдып турар болды.
Бир күн Алтын-каан
Уйуктап жатса, түш жеринде
Уул бала көзине көрүнди.
Желмек башту,
Тегерик кара көстү
Ол уулчак жолугала:
«Мен слердин бала» — деди.
Каан ойгонуп, туруп келди,
Түжөнгөн түжине санааркады.
«Менин балам бар болор — дийт,
Канайып бедреп табайын?» — дийт.
Анайда сананып жүреле,
Бир күн
Эки кул уулчак алдырды.
Бир пуд алтыннан
Жараш кол абрачак эттирди,
Оны уулчактарга береле,
Каан мынайда жакыды:
«Бу абрачакты апарып,
Айландыра улуска көргүзигер,
Жаш да улустаң,
Жаш та балдардан
Алтын абрачак канчага турар,
Баазын онын сурагар» — деди.
Кул уулчактар абрачакты сүүртеп,
Жаткан улуска көргүскилейт.
Бастыра жонды айланып келгиледи,
Алтын абрачактын баазын билер
Бир де кижичыкпады.
Ойто жангылап клеетсе,
Жетен жашту өбөгөннинг эжигинде
Желмек башту,
Тегерик кара көстү,
Колында калашту,
Будыла жыланнын бажына
Базып алган
Бир уулчак туштады.
Кааннын кулдары кыйгырдылар:
«Эй, уул, канайып туруң?» — дешти.
Уулчак каткырала, кулдарга айтты:
«Оштүүмди өлтүрүп жадым,
Отпөгүмди жип жадым» — деди.

«Адын кем?» — деп кулдар сурады.
«Адым жаңы жылдын саламы,
Адам эски жылдын арбазы» — деди.
Кулдар каткырыжып,
База такып кыйгырышты:
«Эй, уул,
Бу абрачактын баазын айт.
Ару алтын, темир эмес —
Баазы канча болор?» — дешти.
Салам кылчас эдип көрөлө,

айтты:

«Абрачактын баазын билбей турум,
Je андый да болзо, айдайын:
Жакшылыкка келгежин,
Онын баазына жаткан жон ончозы
Чыдабагадый эмтир,
Жамандыкка келгежин,
Алтынаар жаңыс мындый калашка
Турбагадый эмтир» — деди,
Колында калажын көргүсти.
Кулдар база ла каткырышты,
Алтын абрачакты сүүртегилеп,
Каан өргөөзине келгиледи.
Каанга көргөн-укканын
Төкпөй-чачпай куучындагылады.
Алтын-каан оны угала,
Жетен жашту өбөгөнди,
Алтан жашту онын эмегенин,
Чечен тилдү уулчакты
Өргөөзине алдыртып алды.
Уулчак түжинде көргөн балага
түней болды:

Желмек башту,
Тегерик кара көстү,
Керкемжилү, жараш та,
Керсү, омок то.
Алтын-каан
Өбөгөн лө эмегенге айтты:
«Бу менин балам болтыр» — деди,
Ойто бойына некеди.
Je алтан жашту эмеген:
«Акту бойым тапкам — деп айдат. —
Эмискем, эркелегем,
Азырагам, шыралагам,
Эмди күчин көрөтөм» — деп,
Каанга бербей, сыктады.
Жетен жашту өбөгөн:
«Акту адазы мен — деп айдат. —

Кары жашта табылган баламды
Канайып слерге берейин?
Сөзимди уксын, сөбгимди тутсын.
Эр кемине жетсе,
Бойын бойы ондогой» — деди,
Баланы бербей, комудап турды.
Алтын-каан баланы
Канайып та алып болбой салала:
«Je бараар, јанаар» — деди.
Саламды јединип, эмеген-өбөгөн
Кааннын өргөозинен чыктылар.
Айылына јанып браадала,
Јол ортозы тужунда
Кенетийин јаан салкын кирди,
Саламды каргандардын колынан
суура тартты.
Јолдын он јаны јаар учурып апарды.
Он јанында талай јаткан.
Салкын Саламды
Талайга салгалакта,
Салам чеденнин казыгынан
тудунды.

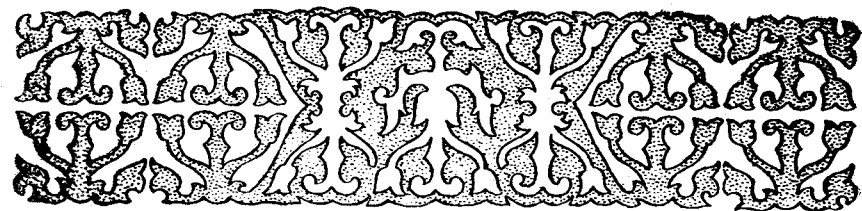
Салкын токтой берерде,
Салам түкүрип, айтты:
«Ээ, бу којойымдардын ижи ине.
Кандый којойым
Талайда керепти кыймыктадарга
Салкын түжүрди болбогой» — деди.
Онон ары баргылап јатса,
Бир айылда сыгыт угулды.
Салам эжикти ача тартты,
Айылдын ичин ајыктады:
Јерде кулур төгүлип калтыр.
Эки көзи јок эмеген:
«Ырыс јок бойым
Там ла түбекке түштим» — деп
Калактап отурган эмтир.
«Ой, эмеген, не ыйлап отураар?» — деп,
Салам онон сурады.
Эмеген комудап айтты:
«Элден-јоннон сурап алган
Јангыс аяк кулурымды
Эжиктег салкын киреле,
Јер сайын учуртып ијди.
Куру канайып конойын деп,
Калактап эмди отурым» — деди.
Оны уккан уулчак
Эмегенге мынайда айтты:

«Ыйлабагар, калактабагар,
Алтын-каанга барыгар,
Ого комудап айдыгар.
Каан кижии кулурыгарды
Салкыннаг төлөттирип берер.
Мынайып кем айтты десе,
Салам айдып берген деер».
Көс јок эмеген тайагын тайанып,
Алтын-кааннын өргөозине барды,
Не болгонын көдүре комудап,
Каанга куучындап берди.
Оны уккан Алтын-каан
Айдары јок ачынды.
«Салкыннаг төгүлген кулурды
Канайып мен алайын?» — деди. —
Јелмек башту тенек Салам
Мени электеп турган болзо,
Өлүмин менен алар туру» — деди.
Саламды тургуза алдырып,
Алтын-каан арбанып айтты:
«Je, Салам, бу эмегенге
Салкыннаг кулурды алып бер,
Албазан, өлөтөн турун» — деди,
Алып берзен,
Менин ордыма каан болорын» — деди.
Салам эмеш те санааркабады,
Кааннын јеринде којойымдарды
Кааннын өргөозине алдыртты.
«Кандый којойым бүгүнгги күнде
Талайда керепти кыймыктадарга
Салкын түжүрди?» — деп сурады.
Талайдын јаказында јаткан,
Көп керептү садулашкан
Бир којойым:
«Салкынды мен түжүрдим» — деди.
Салам ого мынайда айтты:
«Слердин түжүрген салкынаар
Талайга мени арай салбады,
Карын казыктаг тудунып,
тыным артты.

Эки көзи јок бу эмегеннин
Элден-јоннон сурап алган
Эмеш кулурын үзе учурды.
Тургуза ла төлөгөр,
Тутканча ла беригер!» — деди.
Којойым эмеш те мойнободы,
Јалчыларын ије берип,
Алмарынаг

Бүдүн сумал кулур экелдирип,
Көзи жок эмегенге берип ийди.
Салам салкыннан кулурды
Анайда төлөттирип алды.
Ады-чуузы албатыга жайылып,
Алтын-кааннын ордына отурды.
Албаты баштаар Салам болды.
Каргандарды калашла азырады,
Жоктуларга сүре ле болушты,
Көрсү каан деп мактатты.
Чөрчөк түгенди.

И. ЧУЛЧУШЕВ

ТОЙБОН-КӨӨ

Жүстөр айры суулар түшкен,
Айан болгон жаказында,
Айыраш кара сыгын минген
Тойбон-Көө журтап жатты.
Алты толукту ак кемирчек айыл турат,
Эжик алдында төрт кырлу кара тайга,
Анкын-шинкин суулары
Агар-акпас агып жадат.
Кара тайга бажында
Бай тереги өзүп жадат,
Жашту күнде чык өткүрбейт,
Кыш күнде кыру түжүрбейт,
Жай сыркынду алтай мында турат.
Алып бүткен баатырдын
Алган эжи Ай-Тана
Эптү-жөптү журтап жадат.
Азыраган онын балазы жок,
Адаанын алар наязы жок болды.
Бир күн уйкудан турза,
Түнүктен самара бичик келип түшти.
Ала койып кычырып көрзө,
Устүги ороонды бийлеген
Жемсел-каан бичиген эмтир,
Тойбон-Көөнү кычырган эмтир.
Арга жокто өрөкөн
Алган эжине айдып турды:
«Жемсел-каан жер үстин жемзеген,
Жетен каанды олжолоп,
Камык албатыны кыйнаган

Кара-боро сагышту кижн эди.
Катан сѳѳгим катарда,
Кары жажым једерде,
Олјолоор деп умзанган туру.
Карган да болзо, тартыжарым,
Албаты-јонымды бербезим».
Јетен чүмин чүмденип ийди,
Ајыраш кара сыгынын
Ээртей согуп, минип ийди.
Ай-Тана абакайы
Кѳстинг жажын кѳп тѳкти.
«Калапту каан алдырганга,
Барба деп канайып айдайын,
Олбѳгѳн бойынг ѳлѳтѳн турун» — деди.
Он колдон эзендежип,
Он жаактан окшошты.
Алып бѳткен баатырым
Ары болуп јортып ийди.
«Алтай јерим, аны-кужым,
Амыр-эзен јадыгар» — деди.
Канча тайга ажа берди,
Канча талай кече берди.
Ман бажында кѳрѳп турза,
Камык мал кабырган
Арканынг ак койонын минген
Томукча уулчак јортып јѳрди.
«Кажы јердинг балазы эдинг,
Кажы кааннынг јалчызы эдинг?»
Кѳзин кѳрзѳ, јайнулу,
Бойынг кѳрзѳ, кееркемјилѳ уулчак:
«Мингеним арканынг ак койоны,
Јигеним кара томон,
Ичкеним кара суу,
Јемсел-кааннынг јалчызы эдим.
Комудал сѳзим кѳп эди,
Айдар кижим јок!» — деди.
«Камык малды кабырып јѳрерде,
Арканынг ак койонын минер,
Јиген курсагы кара томон,
Ичкени кара суу болотон
Учур кайдаг келген?» — деди.
Мал семизин сойып береле:
«Мен келгенче јип јат» — деди.
Ат семизин тудуп берип:
«Мен келгенче минип јѳр» — деди.
Алып бѳткен баатырды
Кийининен алкап уулчак артты.
Тойбон-Кѳѳ кѳрѳп турза,

Эки јес тайга турат.
Јанына јортып барар болзо.
Эки баатыр туруп чыкты.
Лаптап эмди кѳрѳр болзо,
Јемсел-кааннынг эки јес баатыры
Јуулажарга белен турды.
«Алдыртуга келген кижн эдим,
Канду јууга кирерин билбедим,
Кара санап келбеген эдим,
ѳлѳжер болзо, ѳлѳжерим,
Тудужар болзо, тудужарым» — деди.
Алып бѳткен баатырым
Катан сѳѳги каткан да болзо,
Тогус јылга тудушты,
Торсугы божы билдирбеди.
«Ады јаан каан болзо,
Мен канчында не алдыртпаган?» — деди.
Алып тудары астап турды,
Јер тайанары кѳптѳп турды.
Эки јес баатыр
Коско салган темирдий,
Эки кол кѳйѳп турар боло берди,
Тойбон-Кѳѳнинг акту бойынг
Баскылап салбай мында кайтты.
Ајыраш кара сыгынды
Темир терекке кере тарттылар.
Сангыскан-кускун эки кѳзине
Уйа тартып тура берди.
Эрлѳ бѳткен Тойбон-кѳѳ
Карган бойы базылып калды.
Актуга кижини басканына сѳѳнип,
Јемсел-каан карсылдада каткырат,
Мынды ј сѳстѳр айдар болды:
«Баспазымды бастым,
Теппезимди тептим,
Албаты-јоным бери јуулзын,
Јажына тыгынбаган кѳлѳгимди
Турары јок базып койдым.
Тогус јылга той эдерим,
Јети јылга јыргал баштаарым.
Бай бѳткен јакшы улус
Эт јакшызын јизин, аш јакшызын ичсин,
Јокту-јойу јалчылар
Ижин таштап келбезин,
Арткан-калган аш јијрге
Мен айтпайынчам келбезин».
Јоктуларга кизирт-камчы,

Байларга ойын-жыргал
Көндүгө берген мында турды.

* * *

Алып бүткен Тойбон-Көбөниң
Айылы-журтын сагып жаткан,
Көрсү бүткен Ай-Тана
Уул бала таап алган,
Эркеледиң азырап жадат.
Эрке уулы эр кемине жедип,
Аңды-кушты адып жүрөт.
«Адам кайда?» — деген сурактар
Күн сайын көптөөр болды.
Ай-Тана көөркийдин
Айтпай жажырап эби чыгып турды.
Учы-учында уулын кыйналтпай,
Айдып берзем кайдар деди...
Адазынын суруузын уккан
Баатыр бүткен уулчагы
Айгырлу жылкы ортозынан
Кара-кула ат тутты.
Күбө жалаң токум салды,
Күлөр арташ ээрин салды.
Алдыла алтан колон,
Төжиле төртөн колон тартат.
Алтын үйгенди ала койып,
Ат бажына суга салды,
Катан чүмин чүмденип ийди.
Эмискен энезиле эзендешти;
«Коркыбагар, эне», — деп токунадып койды.
Эне-алтайыла жакшылажып,
Ат тискинди бура тартты,
Ары болуп желип ийди.
Камык тайга ажа берди,
Камык талай кече берди.
Көс жедерден көрүп турза,
Камык мал кабырган,
Арканын ак койонын минер
Томукча уулчак жортып жүрди.
«Кажы жердин балазы эдин,
Кажы кааннын жалчызы эдин?
Көзүн көрзө, жайнулу,
Бойун көрзө, кееркемжилү уулчак».
«Мингеним арканын ак койоны,
Жигеним кара томон,
Ичкеним кара суу,
Жемсел-кааннын жалчызы эдим.

Комудал сөзим көп эди,
Айдар кижим жок эди» — деди.
«Камык малды кабырып жүрөрдө,
Арканын ак койонын минер,
Жиген курсагы кара томон,
Ичкени кара суу болотон
Учур кайдаг келген?» — деди.
Мал семизин сойып береле:
«Мен келгенче жип жат» — деди.
Ат семизин тудуп берип:
«Мен келгенче минип жүр — деди.
Жокту-жойу улусты жалчыланган,
Акту албатыны кыйнаган,
Акту адамды базып салган
Жемсел-кааннын оч аларга
Амадап жүрген кижимен» — деди.
Алып бүткен баатырдын
Куучынын уккан уулчак:
«Сендий ок баатыр мынан озо
Бу ла жолло барган эди,
Оны сагып болбодым,
Амадуунды ал, жарындуга туттурба» — деди.
Уулчак баатырды алкап, көзиле үйдеп,
Туруп калбай эмди жайтты.

* * *

Баатыр уулчак көрүп турза,
Эки жес баатыр турат.
Адынан мыны сурап турды.
«Адангы баскан тагмалар эмей,
Мени камчыла согуп,
Олордын үстүнө чурап бар» — деди.
Кара-кула адын
камчыла согуп,
Жес баатырларга чурап барды.
Эки жес баатыр
жуулажарга белең турды.
«Адамды баскан ийттер!» — дейле,
Калапту жууны баштап ийди.
Анча-мынча тудужып жүрөле,
Кичинек жес баатырды
Жерге көмө тееп койды.
Жаан жес баатырла
Тудужар чыдал чыга берди.
Жес баатыр кызыл берген,
Тудар аайы жок болды.
Жорукка жүрзе, канады,
Кожо жүрзе, нөкөри болгон

Кара-кула ады јада түжүп силкинди,
Ачу-корон соок түжүрди,
Ат капталга жетире кар жаадырды,
Жес баатыр соой түшти.
Уулчактын ийдези кожулып жүрди.
Жаан жес баатырды
Ак айаска алып чыкты,
Көк айаска көмө тутты,
Жардын жерге салып алды,
Кара чолтык үлдүзиле
Күр көксин ойго кести,
Жес баатырдын аккан каны
Талай кептү жада калды,
Жаткан сөөгү тайга кептү тура калды.
Баатыр уулчак эржинезин
Алкап, эркелетти.
Онон ары көндүгип ийди,
Арга билер ак эмеенге барды.
«Кажы жердин балазы сен,
Кажы алтайдан келген эдин,
Ады-жолун кем болор,
Азыраган адам сенин кем?
Эмискен энең сенин кем?»—
«Жүстөр айры суулар түшкөн,
Айан болгон жаказында жаткан,
Азыраган адам менин
Тойбон-Көбө баатыр эди,
Эмискен энем Ай-Тана болор.
Адамнын өчине келген эдим,
Өлгөн адама арга-сүмө
Жеткей не деген суракту келдим».
Мыны уккан арга билер ак эмеен
Мындый сөстөр айдып турды:
«Жемсел-каан базылган болзо,
Бу кыйыннан айрылган болзом,
Арга-сүмө табылар» — деди.
«Жемсел-кааннын жутпалары базылган,
Онын бойы базылбаганча калбас».
Мындый каруу уккан эмеген:
«Мынан ары барып жатсаң,
«Кичинек жес адамды баскан
Ийт сен бедин?» — деп кекенип,
Эки томугу күйүп калган
Уулчак эммектеп келип жадар,
Сен оны тумалап өлтүр».
«Эртен тал түште барарым» — деди.
Сүмө уккан уулчагым
Сүмө билер сүт эмеенге

Желип келген турбай кайтты.
Эрмек-куучун көндүгө берди,
Сүмө билер сүт эмееннен
Мындый сөстөрди угуп алды:
«Жаан жес адамды өлтүргөн
Таңма сен бедин?» — деп кекенип,
Эки томугу күйүп калган
Уулчак келип жадар.
Сен оны тумалап өлтүр».
Онон ары барып жатса,
Эки томугу күйүп калган
Баатыр кептү кичинек уулчак
Кекенип эмди жылып жатты.
«Кичинек жес адамды өлтүргөн ийт» — деди.
«Бу ийттин корондузын» — дейле,
Аттан түжө жүгүрүп,
Уулчакты тумалап өлтүрди.
Жаан жес баатырдын уулы
Анайда ок базылып калды.
Баатыр уулдын кеберин көрүп,
Жемсел-кааннын жүреги коркыды,
Өргөдөн бөрүгү жок чыга конды.
«Эки жес баатырым» — деп
Куру жерге кычырып турды,
Жаңгыс аргазы жоголгону билди.
Оч некеген уулчагым
Кааннын кезегезин колго толгоды,
Тогус кулаш камчызыла
Толгой-толгой камчылап турды.
Жемсел-каанды калактадып,
Сек артырбай, тезе сойды.
Бай теректи айра тартып,
Каанды ого кыстайла,
Саңгыс эдип кайылтып ийди.
Анча-мынча болбой туруп,
Жер алдынан Желбеен чыкты,
Жети оозы чайнанып турды.
Желбееннин жети бажын
Кара чолтык үлдүзиле кести.
Калапту, бштүлөр базылды.
Адазынын сөөгүн жууй тудуп,
Арга-сүмө сакый берди.
Анча-мынча болголокто,
Арга билер ак эмеен,
Сүмө билер сүт эмеен.
Мында келген турбай кайтты.
«Көзүң сенин отту эмтир,
Көксин сенин ойлу эмтир,

Бисти кыйынду жүрүмнөң айрыдың,
Бис ортокто азыраган кыс бала
Алтын-Тана көөркий бойы түрмеде,
Карануйдан оны айрып кел,
Адангы бис аргадаарыс» — дешти.
Баатыр уулчак түрмени көстөп,
Элес эдип уча берди.
Айдары жок жаан түрме эмтир,
Эжигин ачар аайы билдирбейт.
Эжикти ойо адайын десе,
Кыска ок тийгедий болды.
Сомок-кыңызын үлдүзиле
Кыйа соккон мында турды.
Эжик ачып, кире конзо,
Тизеге жетире балкашка бадалган,
Колы-буды кыңыда кызычак
Эки көзи жайнулу жатты.
Оны көргөн уулчагым
Кучактай тудуп чыгарды.
Ак-жарыкты көргөн Алтын-Тананың
Айдар сөзи мындый болды:
«Жескинчилү Жемсел-каан
Базынарга сананган,
Мени айдары жок кыйнаган,
Мен ого бакпадым».
Уулчак эмди көрөр болзо,
Кызычактын кызыл качары,
Эки көзи мызылдап турды,
Ары көрзө, айдый эмтир,
Бери көрзө, күндий эмтир.
«Кудалазам кайткай не?» — деген
Санаалу тура бербей кайтты.
Эрмек-куучын тыңый берди,
Эки конгонын билбей калды.
Эрмек-куучын бүдүп калды,
Ада-энелерден алкыш сураар дешти.
Кара-кулага учкажып,
Кайра жортып ийбей кайтты.
Кара-куланың жараш жалы жайылат,
Сайак эмес сайак салды,
Жорго эмес жорго салды,
Жаңан бажын жайа баспас
Жараш жорго салып ийди,
Кылган бажын кыйа баспас
Кыйын жорго салып ийди.
Баатыр уулчак ла Алтын-Тана
Жетен тилдү комус тартат,
Жыргалду кожон күүлеп турат.

Олордын ойынын көрүп,
Жаражын кайкабаган кичи чыкпады.
Чаапту ан чаабын таштап,
Уйалу куш уйазын таштап,
Жараш ойынду нажыларын үйдежет.

* * *

Алтын-Тана көөркийдинг энелери
Тойбон-Көөни тиргизип койтыр.
Ажыраш кара сыгыны
Амырап отоп жүрбей кайтты.
Алып бүткен Тойбон-Көө
Уулын көрүп, сүүнди,
Он колдон тудуп, уткыды,
Он жаактан окшоп ийди.
Эрмек-куучын изий берди.
«Эрке уулым келиптир» — деди.
Адазы ла энелери десе
Балдарына алкыш бердилер.
Баатыр бүткен уулчагым:
«Жемсел-каанның журтынан
Неме албай, жанар» — деди.
«Албаты-жонго туштайла,
Акту сөстөрүн угала, барар» — деп,
Адазы уулына айдат.
Кара аркадый албаты-жон
Кыйыннан, түбектен айрыган
Алып баатырды уткырга
Түргөн-түкей жуулыжа берди.
«Канча жылга кыйналганыс,
Каан жаңы кату болгон,
Бисти аргадап алган
Албатынын баатырынын алтайына
Журтаар улус бис — дешти,
Башка каанга бакпазыс,
Бисти таштабагар, нажылар» — дешти.
«Албаты-жон бойы билзин,
Олордын айтканынча болзын» —
Мындый жарды уккан албаты
Күндүлү баатырларыла кожо барарга
Түргөн-түкей шыйдына берди.
Албаты-жонды, ак-малды ээчиткен
Адалу-уулду жалтанбас баатырлар
Айылы-журтын көстөп ийди.
Арканың ак койонын минген
Томукча уулчак уткып турды,
Туттуруп алган адын

Мингенче жүрди,
Сойдырып алган малын
Жигенче эмтир.
Албатыга ырыс экелген алыптарга
Күндүлү уткуул белетептир.
«Мен слердин алтайга
Кожо барып жүредим» — деди.
Айланайын Ай-Тана
Адалу-уулдын жолун сести,
Алама-шикир курсак асты,
Атту-чуулу баатырларды,
Албаты-жонды текши уткыды.
Алтын сүрлү абакайы
Тойбон-Көбонин колунан тутты,
Он жаактан окшогон турды.
Уулы-келдин уткый басты,
Кудаларын күндүлү жерге
Отургузып койбой эмди кайтты.
Мындый ырыс көргөн Ай-Тана
Айга коштой ай чыккандый,
Күнге коштой күн чыккандый,
Ойын-каткызы, эрмек-куучыны
Көптөн турбай эмди кайтты,
Албатыла кожо сүүнип турды:
«Алтайыска ырыс келди» — деди.
Айланайын Ай-Тана
Алтын столун жылдырат,
Алама-шикир аш салат.
Тойбон-Көб алып баатыр
Албаты-жонго жар салды:
«Эр өлбөгөн амыры,
Ат өлбөгөн жакшызы,
Улу-жаан той салар.
Албаты-жон текши жуулзын,
Аш жакшызын жизин» — деди.
Албаты-жон текши жуулды,
Аш жакшызы табакта жадат.
«Кыйын-шырадан айрылдыгар,
Жайым жүрүм башталды,
Одын-суулуга албаты жатсын,
Одорлуга мал турзын».
Мындый куучын угуп,
Албатыга ырыс кожулды,
Айдары жок жыргал болды.
Жемсел-жаанды жоголткон,
Албаты-жонго нак бүткөн
Эрлү бүткөн баатырды
Кара-жула атка минген

Кара-Жекпей баатыр деп,
Адап койор эрмек чыкты.
Кара-Жекпей ле Алтын-Тана
Жыргалга үзеери жыргал кошты.
Ургүлжиге биригип,
Эптү-жөптү журтаарын айдышты.
Жыргал үстүнө жыргал болды,
Күн өткөни билдирбей турды.
Кеен алтай чечектей берди,
Кул кижин жок болды.
Кара-Жекпей баатырды
Жажына мактап жада берди.
Журтына амадап жуу кирбес,
Жуулажып барбас албаты болды.
Элдин чакка жыргай берди,
Ургүлжиге журтай берди.

* * *

Албатыдан укканым ол эди,
Узун болгонун кыскартпадым,
Кыска болгонун узатпадым.
Албаты-жон шүүжип көрзин,
Жаманын-жакшызын айдып берзин.

А Ж А Р У Л А Р

«Шулмус-Шуны»

Бу чөрчөкти Шарпайты журтта жаткан Иосиф Күдүйевич Какпаков бойы айдып, бойы 1956 жылда бичиген. Чөрчөкти литературный эдип Т. С. Тюхтенов жазаган. Шуны керегинде легенда-куучындарды алтай албаты көп чүмдеген. Бу легенда-куучындардын тос шүүлтөзи — албаты амыр-энчү сүүгени болуп жат. Анайып, баатыр Шуны өскө баатырларга бойы барып табару эпей жат, ийде-күчиле, билгириле мактанбай жүрет. Ол бастыра буудактарды бойынын сүмезиле жентип турат.

Же алтай албатыдан Шуны керегинде кайлап айдар чөрчөк бу дйгө жетире бичилбеген. Бу чөрчөктин учуры легенда-куучындарга жуук та болзо, же кезик айдылганы сүрекей башкаланып туру. Шулмус-Шуны Жептен-кааннын Темене-Коо деп кызын аларга канча жүзүн буудактар өдүп, канча өштүлөрлө тартыжып турганы чөрчөктин тос учуры болуп жат.

Шулмус-Шунынын билгири, кыракызы албатынын билгири керелейт. Шулмус-Шунынын адазы Калдан-каан жангыс ла бойынын байыла мактанып жүрет, же немени билери жанынан ол Шулмус-Шуныдан жабыс турат. Ол керегинде Шуны айдат: «Агаштын жоон-чичкезин билбес, эки куштын башказын билбес, улустын жакшы-жаманын билбес, уйалбай каан болуп онын отурганын...»

«Тектемей-Бөкө»

Бу чөрчөкти Какпаков Иосиф Күдүйевич бойы айдып, бойы 1956 жылда бичиген. Чөрчөкти Т. С. Тюхтенов литературный эдип жазаган.

«Жимей-Ару ла Шимей-Ару»

«Жимей-Ару ла Шимей-Ару» деп чөрчөкти 1956 жылда куманды Очубай Кырачинович Алексеев айткан. Бичиген, редактировать эткен кижиге С. С. Суразаков.

О. К. Алексеевтин чыккан-өскөн жери Алтайский крайда, эмдиге Советский райондо, Нарлык деп журт. 1956 жылда ого жетен төрт жаш болгон. Эмди ол жада калган. О. К. Алексеевтин таадазы (Алешке), адазы (Кырачы) андап, кузуктап, садыжып туратан улус болгон. Очубай омордын жолыла барган. 1930 жылдан ала ол колхозчы.

Алешке ле Кырачы чөрчөк угарын ла айдарын сүүитендер. Онын учун омордын айылына жаантайын кайчылар, чөрчөкчилер түжетендер. Анчадала Байаттан көчүп келеле, Желей, Тайна, Кылташ, Езибеш журттар ортодо көчүп жүрген Көбөк деп чөрчөкчини Очубай Кырачинович эске жакшы алынат. Ол омонг «Акпомыш» деп чөрчөк уккан. Бу ок чөрчөкти Очубай Обн (Бий) суунын ол жанында Шүбелү деп жерде жаткан, Желейге жарымкага келип жүрген жаан чөрчөкчи Жайаматтан аттууулу кайчы Н. У. Улагашевле кожо уккан. Улагашев оны сонгында «Алып-Манаш» деп адаган. Нарлыкка чөрчөк кайлап, арба жууп, туба жеринен Кабак Тадыжекков то келип жүретен. Очубай омонг «Алтай-Буучайды» уккан.

Очубай жайгыда андап, кузуктап жүргенде, өскө дө озогы кайчыларды, чөрчөкчилерди угуп туратан. «Көзөнннн Көлдөбе ле Бежелбик деп тайгаларында улус тийин андаганда эмезе кузуктаганда, кайчылар жаантайын туштажып, бойларынын чөрчөктөрүн кайлайтан. Олор чөрчөктөрүн шүүжип те туратандар» — деп, Алексеев куучындаган.

Очубай анайда көп кайчыларды, чөрчөкчилерди угуп, бойы жаштан ала чөрчөк айдарга үренип алган. «Улустын куучындаганын мен качан да ундыбас кижиге» — деп, ол бойы керегинде айткан. Онын айдатан чөрчөктөри баатырлар керегинде: «Акпомыш» («Кезик чөрчөкчилер оны «Алпомыш» дейтендер» — деп, Алексеев айткан), «Жимей-Ару ла Шимей-Ару», «Сүмер-Тайчы», «Кан-Күлөр», «Эр-Самыр», «Аргай-Мергей». Бу чөрчөктөрдн ол жаантайын айдып туратан. Омонг башка ол каа-жаада мындый чөрчөктөрдн айдатан: «Кан-Шүлүти», «Алтай-Буучай», «Баадай-Кара», «Ак-бий» (Улагашевтийине түгей), «Боодой-Көкшин ле Боодой-Коо», «Алтын-Бизе», «Алтын-Топчы», «Кан-Чүрекей», «Кара-Мөкө», «Бай-Барчыкай».

Онын бу репертуарында көп чөрчөктөр туба улус ортодо айдылган чөрчөктөр болуп жат. Онызы жарт. Алексеев туба жерине жаантайын жүретен. Нарлыкка десе туба кайчылар (Кабак Тадыжекков, Н. Улагашев, омонг до өскөлөри) жүретендер. Онын учун Алексеев чөрчөктөрдн айтканда, онын тилинде туба сөстөр сырагай көп. Же бир канча чөрчөктөр куманды ла чалганду улус ортодо ло айдылатан чөрчөктөр деп билдирет. Омордын бирүзи—бу бичикте кепке базылып турган «Жимей-Ару ла Шимей-Ару». Оны чалгандулардын чөрчөкчилери ле кайчылары «Шимей-Алтын» деп адап жадылар (Манакон Кандараков, Кайдак Пустагачев, Карылеп Пустагачев).

«Жимей-Ару ла Шимей-Ару» — жөбрен чөрчөк. Мында баатыр

кижи алып, айыл-журтту боло бергени керегинде айдылат. Ого биле тѳзѳп аларга јердин алдынан чыккан јес тумчукту Јер-Шимилтей буудак эдет. Је бу јебрен чѳрчѳк канча чактардын туркунына айдылып, учында героико-романтический эпос боло берген. Оны куманды ла чалганду улус сѳрекей сѳйдилер.

О. Алексеев чѳрчѳкти, алтайлар чылап, кайлабай, речитатив-ле тѳрген айдып јат. Онон улам онын айдыжы ѳлгер кеберлѳ. Кезик диалогторы эмезе баатырлардын кожондогоннын ол кожондоп (сарнап) айдат. Чѳрчѳктин бир канча јерлерин сарнап (кожондоп) айдары — кумандылардын ла чалгандулардын сѳѳген эп-аргазы.

Н. У. Улагашев бу эп-аргага олордон ѳренип алган деп айдарга керек («Кѳзѳйке», «Алып-Манаш»). О. К. Алексеевтен С. С. Суразаков, «Јимей-Ару ла Шимей-Арудан» башка, ѳскѳ дѳ чѳрчѳктѳр бичип алган: «Алтай-Буучай», «Акпомыш». Туулу Алтайда пединституттын студентказы болгон Раиса Пешперова (Палкина) «Сѳмер-Тайчы» деп чѳрчѳк бичиген.

«Јимей-Ару ла Шимей-Аруны» бис бичигени аайынча куманды диалектле кепке базып јадыбыс. Је Алексеевтин айтканында кѳп туба сѳстѳр учурап јат.

1. Кырык болгон баскыжыны

Ыграда базып чыкты. Бу сѳстѳр јуукта, кумандылар тураларда јада берерде, чѳрчѳккѳ кирген. Онон улам чѳрчѳктѳ баатыр айылда эмес, кѳп тепкиштерлѳ, кѳрнѳстѳлѳ, кѳзнѳктѳ турада јадын туру деп айдымат. Тураны айландыра мареткелѳ (бараталу) ман.

2. «Кѳзим-бажым тирийинде, Кѳргѳн ньангыс балама Кижил ал бертем».

Бу сѳстѳрдѳн озогы јан кѳрѳнет: биледе уул бала чыкканда, ого јаанап келзе, алатан кысты ажындыра таап, сѳстѳп салатандар («Кѳзѳйкеле» тѳндегер). Аккаан карый бергенинег улам андый кысты јангыс ла таап саларга амадап турган эмес, је ѳлгѳлѳктѳ оны уулына экелип берерге сананат. Андый кыс Незер-кааннын балазы. Уул јаанап келзе, јангыс ла оныла кожо јуртайтан учурлу. ѳскѳ кижил алар јангы јок. Јимей-Ару учында бу кысты адып ийген учун јаан тѳбекке тѳжет.

3. **Самыргалу кинигезини кодорып алды.** Судур бичик. Кумандылар «судур» деп сѳсти «савырга» (самыра) деп сѳслѳ солып алгылаган. Је «самыра бичик» деп алтайлар чѳрчѳктѳринде письмоны адап јадылар. «Бичик» деп сѳс орус «киниге» деп сѳслѳ солынып калган.

4. **Турна мойны сундурзыны.** Алтай чѳрчѳктѳрдѳ — турнабай. «Сундурзын» деген сѳс јарт эмес.

5. **«Баграмдын чыккан балам»** — дейт... мынанг арыгы Алтын-Тананын сѳстѳрин Алексеев сарнап (кожондоп) айткан. Кожоннын мелодиязы эмдиги кумандылардын мелодияларынан

ангылу. Чѳрчѳктѳ «сарнап айтты» дейле, онон ары айдылган диалогтор эмезе монологтор јаантайын анайда кожондолот.

6. **Ак-Бѳкѳзи.** Кааннанг башка, алдынан малду, јонду јаткан кижил. Је ол Ак-Кааннанг камаанду.

7. **Атту-шѳлѳ мѳкѳлѳри,**

Ат-берейлѳ алыптары,

Јарды ньаан мѳкѳлѳри,

Јайканышкан кѳлѳктери. Кааннын бойлынын јуртында јаткан, оны корыган, не ле керектерин бѳдѳрген улус.

8. **«Мал эдине ан эдин кожуп,**

Той эдетен озоодо ньангыс бар» — дейт. Бу Алтайдын тѳндѳк талазында јаткан анчы улустыг — тубалардын, кумандылардын, чалгандулардын — озогы чын болгон јангы.

9. **Тогус кулаш јес тумчукту**

Јер энези Шимилтей. Чѳрчѳктѳрдин сырагај јебрен персонажы. Ол кара јердин алдын бийлеген, онын учун «Јер энези» деп адалган. Алтай чѳрчѳктѳрдѳ (темдектезе, «Алтай-Буучайда») Јер эне јердин ѳстѳнде јуртайт, баатырларга кара сананбай, карын, јаантайын јѳмѳп турат. Учында, VIII—IX чактарда, чѳмделген чѳрчѳктѳрдѳ јердин алдын бийлеген бийдин ады Эрлик деп адалган. Бу ат, байла, уйгурлардан эмезе монголдордон алтай чѳрчѳктѳргѳ кирген. Эрлик јердин алдын бийлеген азыггы тындулардын аттарын чѳрчѳктѳрдѳ солыган, је бу чѳрчѳктѳ јебрен ат ол ло бойынча артып калган деп айдарга керек. Шимилтей, кийининде Эрлик оттын ајагынан («от ойбондын») чыгып келет деп чѳрчѳктѳрдѳ айдылат. Бу база јебрен сѳстѳр. Јебрен улус оттын ајагы, јердин таамызы чылап ок, јер алдыла тудуш деп санангылайтан. Шимилтейди јес тумчукту эдил кѳргѳскени — Алтайдын эл-јондоры јес иштей берген ѳйдѳ онын чѳм-кебери јуралып тѳзѳлгѳнин керелейт.

10. **Канча чакта адатан**

Тынду тебир огыбыла. Чѳрчѳктѳрдѳ «тынду ок» керегинде јаантайын айдылат. Бу окты баатыр алкап (јакарып) туруп адып јат. Баатырдын јакылтазыма ол учуп барып, онын айдып берген ончо ѳштѳлерин кырып, ојто эезине јанып келет. Бу чѳрчѳктѳ Јимей-Ару тынду онын Шимей-Аруны ѳлтѳрзин деп адып ийерде, ок Шимей-Аруны эезинин чын алатан эмегени деп танып, эезинин јакылтазын бѳдѳрбей, кысты адазынын јуртына учурып апарып салган. Ојто эезине учуп келерде, Шимилтей оны тудуп алган. «Тынду ок» кемнин колында болзо, онын јакылтазын бѳдѳрер. Шимилтей оныла тузаланып, Јимей-Аруны ѳлтѳрерге сананган, је Јимей-Ару оны ојто уурдап алган.

11. **Јайачы кудай.** Озогы улустыг санаазыла болзо, кажы ла кижини кудай јайап јат. Кудай «кут» бербегенче, энедег бала чыкпас. Кудай кижини јайайла, онын салымы кандый болорын ажындыра темдектеп салат. Бу салым «судур бичикте» бичилет деп чѳрчѳктѳрдѳ айдылат.

12. **«Айдыжарга тилин јетпес»** — дейт.

Чабыжарга күчин жетпес» — дийт. Очы-Караач баатыр кыс болуп бүткөн учун адазы Ортон-Караачка анайда айдат.

13. **«Көк шүүрегини нерек бер салдын?»** Кыс уулга барарга жөн берген тужунда белек эдип бойынын пладын сыйлайтан. Онын соңында бойынын сөзинен чыгар учуры жок.

14. Бу баатыр Алтын-Эргек Очы-Караачтын баратан кижизи. Жимей-Ару оны апарганын билеле, сүрүжүп келген. Учунда ол Очы-Караачты апарат. Чалгандулардын варианттарында Кан-Саралдайды Шимей-Арунын балазы келип, умчызыла адып өлтүргөн деп айдылат. Жимей-Ару учунда Шимей-Арула ойто кабышса да, Очы-Караач онын экинчи эмегени болуп артат.

«Кускунак-Мерген»

«Кускунак-Мерген», «Бадай-Кара» ла «Сары-Салам» деп чөрчөктөрдү Н. П. Черноева айткан. Чөрчөкчи Н. П. Черноева 1925 жылда Майма аймакта (алдында Чой аймак) Көзбө деп журтта комдош сөктү Черноев Павел Кабакович деп жокту кижинин билезинде чыккан. Онын таадазы Кабака жаан кайчы кижжи болгон. Андап жүрүп, айылына жанып келгенде, онын чөрчөктөрүн угарга көп тоолу улус келетен. Кабаканын билезинде 12 уул, 5 кыс бала болгон. Н. П. Черноева көп сабазында таадазынын айылында Саразан деп журтта жаткан. Эмди ол журт жок.

Кабака таадазы кайлап, чөрчөк айтканда, кичинек кызычак Наташа түниле уйуктабай, сүрекей жылбиркеп угуп тураган. Таадазы катап ла андап барганда, онын чөрчөктөрүн ол бастыразын төкпөй-чачпай улуска айдып беретен. Кабака таадазы жада каларда, Н. П. Черноева 13 жашту болгон, же таадазынын чөрчөктөрүн ол эмдиге жетире ундыбаган. Чөрчөкчи Н. П. Черноева «Алтай-Буучай», «Эр-Самыра», «Кан-Капчыкай», «Кан-Жигей», «Кан-Чечий», «Алтын-Бизе», «Кан-Алтын», «Өлгөй-Бапай», «Бадай-Кара», «Сары-Салам», «Кускунак-Мерген» ле оног до өскө чөрчөктөрдү Көзбө, Сүри, Никольское, Паспаул деп журттарда ла Турачак аймагынын бир канча журттарында көп катап айткан.

1941 жылдан ала 1946 жылга жетире Н. П. Черноева Кебезен-дети леспромхозто иштеген.

1953 жылда оорыйла, көстөнг артап калган. Эмди Н. П. Черноева Майма аймагында Паспаул деп журтта жадып жат.

Бу бичикке научный шинжү өткүрүп турган институттын архивинен онын «Сары-Салам» деп чөрчөгү кирип жат.

«Кускунак-Мергенди» 1963 жылда Г. Д. Голубев ле Т. С. Тюхтенов угуп бичиген. Оны литературный эдип, Г. Д. Голубев жазаган.

«Сары-Салам»

«Сары-Саламды» 1963 жылда Т. С. Тюхтенов бичиген, литературный эдип Г. Д. Голубев жазаган.

Н. П. Черноеванын айткан чөрчөктөрүнүн төс геройлары ар-бүткенди ле бойларынын өштүлөрүн женип, албатынын ырызы учун тартыжып жат. Жокту улустын иштенкейи ле сүмелүзи Н. П. Черноеванын чөрчөктөрүндө сүрекей иле көрүнөт.

«Баадай-Кара»

«Баадай-Караны» Н. П. Черноевадан 1958 жылда С. С. Суразаков бичийле, оны литературный эдип жазаган.

«Кара-Көс»

Айткан кижжи А. Г. Калкин, Г. Д. Голубев литературный эдип жазаган. Бу баатыр каанла тартышканы керегинде чөрчөк.

«Ай-Мергечи»

Айткан кижжи А. Г. Калкин, С. С. Суразаков редактировать эткен.

Бу баатырлар Желбегенле тартышканы керегинде алтай чөрчөктөрдүн бирүзи.

«Салам»

Айткан кижжи А. Г. Калкин, Кадин Тозул бичиген, С. С. Суразаков редактировать эткен.

«Тойбон-Көб»

Бу чөрчөкти И. Я. Чулчушев 1954 ж. Улаганда бичиген. Ол тушта Чулчушев РК ВЛКСМ-де иштеген. Чөрчөкти редактировать эткен кижжи С. С. Суразаков.

Чөрчөктө уулы адазы учун өчин алганы керегинде айдылат. Бу жебрен сюжет. Же кийининдеги өйлөрдө адазынын өштүзи — Жемсел-каан олжочы, кара санаалу каан болуп чөрчөктө көрүнөрдө, уулынын тартыжузы социальный учурлу боло берген.

1. **Ажыраш кара сыгын минген.** Чөрчөктөрдө бу мотив көп учурап жат. Мынан көргөндө, Алтайдагы эл-жондор жебрен өйлөрдө сыгын (ак-кийик) азырап, минген деп айдарга керек (эмдиги чукча албаты чылап).

2. **Устүги ороонды бийлеген.** Чөрчөктөрдө айдылганыла болзо, каандар жагыс ла Алтай үстүндө эмес, алтыгы да, үстүги де ороондордо журтап жадылар.

3. **Арга билер ак эмеен,**
Сүме билер сүт эмеен. Бу тегиндү эмеендер эмес, агару каргандар.

БАЖАЛЫКТАР

«Шулмус-Шуны». И. Какпаков	5
«Тектемей-Бёкё». И. Какпаков	51
«Жимей-Ару ла Шимей-Ару». О. Алексеев	65
«Кускунак-Мерген». Н. Черноева	108
«Сары-Салам». Н. Черноева	135
«Баадай-Кара». Н. Черноева	157
«Кара-Кёс». А. Қалкин	194
«Ай-Мергечи». А. Қалкин	204
«Салам». А. Қалкин	214
«Тойбон-кёб». И. Чулчушев	223

АЛТАЙСКИЙ ГЕРОИЧЕСКИЙ ЭПОС

На алтайском языке

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

С. С. Каташ (гл. редактор),
А. О. Адаров и С. С. Суразаков

Художественное оформление
И. И. Митрофанова и И. И. Ортоңулова

Художественный редактор И. И. Митрофанов
Технический редактор М. И. Тухтееков
Корректоры: Н. П. Куцияк и С. Х. Тюхтенева

Сдано в набор 2/XI. 1963 г. Подписано в печать 2/I. 1964 г.
Бумага 60×92¹/₁₆. Печ. л. 15+0,375 вклейки. Уч-изд. л. 16,47+0,38 вклейки.
АН 04402. Заказ № 3346. Тираж 2000 экз. Цена 1 руб. 8 коп.

Горно-Алтайское книжное издательство, г. Горно-Алтайск,
проспект Коммунистический, 44. Типография № 15, г. Горно-Алтайск,
проспект Коммунистический, 25.